

بررسی فقهی حقوقی مال بودن داده‌های رایانه‌ای

دکتر عبدالله بهمن پوری^۱، دکتر محمدرضا شادمان فر^۲، مجتبی پورغلامی فراشبندی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۰۳/۰۹ - تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۳/۰۹/۰۱)

چکیده

بحث از مالیت داشتن داده‌های رایانه‌ای در علوم مختلفی چون فقه، حقوق، اقتصاد و حتی علوم مهندسی رایانه بسیار اهمیت دارد. اثبات مالیت این داده‌ها شاید در علوم مذکور دارای آثار و احکام مدنی و کیفری باشد. ماهیت این داده‌ها و مالیت آنها به تبیین اساسی نیاز دارد. در این پژوهش ابتدا داده‌های رایانه‌ای را تعریف و سپس آن را با مبانی مختلف مال بودن اشیاء، مانند مبنای ارزش اقتصادی، مبنای عرف و عقلا، مبنای برآورده کردن نیازها و سایر مبانی معتبر در ارزیابی مال بودن اشیاء مقایسه می‌کنیم، سپس خواهیم دید که این داده‌ها با تمامی ملاک‌های مال بودن اشیاء تطبیق پذیرند. در این رهگذر به آثار مترتب بر مال بودن اشیاء می‌پردازیم و داده‌های رایانه‌ای را از حیث قابلیت پذیرش این آثار ارزیابی می‌کنیم تا آثار مال بودن داده‌ها نیز واکاوی شود. این مقاله کوششی نو برای نیل به این هدف و ارائه افق جدیدی در مباحث کیفری مترتب بر مال بودن داده‌های رایانه‌ای است.

واژه‌های کلیدی: داده‌های رایانه‌ای، عرف و عقلا، مال، مبانی مال بودن.

۱. نویسنده مسئول: استادیار رشته فقه و مبانی حقوق دانشگاه یاسوج؛ Email:bahmanpouri10@gmail.com

۲. استادیار رشته حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی.

۳. کارشناس ارشد حقوق جزا، دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی.

پیشگفتار

با توجه به رشد روزافزون استفاده از فضای اینترنتی و جمعیت گسترده کاربران اینترنت، بحث از مال بودن داده‌های رایانه‌ای و انطباق آن بر مبانی مال بودن اشیا بسیار اهمیت دارد. مفهوم مال از جهات مختلفی مورد مذاقه فقها و حقوقدانان قرار گرفته است، مانند مثلی و قیمی بودن، کلی یا معین بودن. ملاک و مبنای مال بودن نیز به فراخور در مباحث مالی بررسی شده، اما مال بودن در امور نوپیدایی چون داده‌های رایانه‌ای مطالعه جدی نشده است، لذا خلأ موجود را باید از طریق بررسی مبانی مال بودن از یک سو و تطبیق داده‌های رایانه‌ای با این ملاک‌ها از سوی دیگر پر کرد.

در این جستار تعریف مال و مبانی مال بودن اشیا بررسی و نقد، در نهایت داده‌های رایانه‌ای با هر یک از این مبانی مقایسه می‌شود و ملاحظه خواهد شد که بر مبنای این مبانی، می‌توان مالیت داده‌ها را ادعا کرد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. مفهوم‌شناسی مال

«مال» کلمه‌ای عربی است (عبدالنبی، ۱۳۸۱، ذیل واژه مال) و در لغت آنچه تملک پذیرد را گویند (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۶۳۶) نخست به طلا و نقره مال می‌گفتند و سپس به هر چیز عینی ذخیره‌شدنی و تملک‌پذیر مال گفتند. اعراب شتر را مال می‌خواندند، زیرا دارایی را بر آن می‌نهادند (تقی‌زاده و هاشمی، ۱۳۹۱: ۹). در فرهنگ فارسی معین (معین، ۱۳۷۵: ۳۰۷۸) در تعریف مال آمده است: «آنچه در ملک کسی باشد و آنچه ارزش مبادله داشته باشد، دارایی، خواسته و...». در ترمینولوژی حقوق آمده است: «مال در اصل، از فعل ماضی میل است به معنی خواستن. در فارسی هم به مال، خواسته می‌گویند» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۳۱۲۶). برای تعریف مال باید از عرف کمک گرفت، چنانکه عرف به تدریج معنای مال را گسترانیده و اکنون منفعت و حقوق مبادله‌پذیر را نیز مال می‌داند و چیزی را که امکان تصرف در آن نباشد، مال نمی‌گویند (تقی‌زاده و هاشمی، ۱۳۹۱: ۱۰). اموال در لغت به معنای مال‌ها، املاک و اسباب، کالا، ثروت و هر چیزی که در تملک کسی باشد یا در تصرف و ید کسی باشد گفته می‌شود (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳: ۳۳۷۷). پس از بیان معنای مال از نظر لغوی باید بگوییم که به‌روشنی معلوم است که در علوم مختلف نیز اصطلاحاً برای هر لغت معنا و مفهومی در نظر گرفته شده یا به‌عبارت دیگر، برای هر لغت مفهومی قرارداد یا وضع شده است که شناخت آن مفهوم نیز بسیار اهمیت دارد.

به‌طور کلی باید توجه داشت که مال دارای مفهومی نسبی است و بر حسب زمان و مکان مفهوم آن متغیر خواهد بود. چه بسا چیزی در یک زمان یا مکان معین و براساس یک فرهنگ خاص، مال به حساب آید، ولی در زمان و مکان یا فرهنگ دیگری آن را مال ندانند. در قانون مدنی تعریفی از مال ارائه نشده بلکه مصادیق آن ذکر شده است. فقها و حقوقدانان برای ارائه ملاک مال بودن یا نبودن اشیا تلاش کرده‌اند که در ذیل به بیان چند ملاک می‌پردازیم: از نظر حقوقی، به چیزی مال گفته می‌شود که دارای دو شرط اساسی باشد: اول اینکه مفید باشد و نیازی را برآورد، خواه آن نیاز مادی باشد یا معنوی و دوم قابلیت اختصاص یافتن به شخص یا ملت معین را داشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۹). عموماً در تعریف مال می‌گویند مال چیزی است که ارزش داد و ستد دارد و در برابر آن پول یا مال دیگری داده می‌شود و از نظر اقتصادی ارزش مبادله را داشته باشد (امامی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۶) و در جای دیگری بیان می‌شود که در اصطلاح حقوقی هر چیزی که انسان می‌تواند از آن استفاده کند و قابل تملک هم باشد، مال است (عدل، ۱۳۸۵: ۳۱).

تفاوت مال و ملک

میان مال بودن چیزی و ملک بودن آن چیز رابطه تلازم برقرار نیست، بلکه رابطه عموم و خصوص من‌وجه برقرار است. آیت‌الله خویی در بحث مالیت عمل انسان آزاد (حر) می‌گوید: مالیت اشیا به علاقه و نیاز مردم بستگی دارد و در صدق عنوان مال بر اشیا، صدق عنوان ملک لازم نیست، زیرا نسبت میان آن دو عموم و خصوص من‌وجه است، چون گاهی مال هست و ملک نیست، مانند مباحات اصلی پیش از حیازت (مثل پرندگان قیمتی و ماهی‌ها) چون اینها مال هستند، ولی ملک نیستند. گاهی ملک هست، ولی مال نیست، مانند یک دانه گندم که مفهوم ملک بر آن صادق است، ولی مفهوم مال صادق نیست، زیرا در برابر آن چیزی داده نمی‌شود. گاهی هر دو عنوان هست، مانند بسیاری از چیزها (مثل ماشین و خانه). روشن است که عمل حر پیش از عقد معاوضه (اجاره) از مهم‌ترین اموال عرفی است گرچه ملک اعتباری برای کسی نیست و تنها ملک ذاتی برای صاحبش است (خویی، بی‌تا، ج ۲: ۳۴). به عبارت دیگر عدم مالیت چیزی است و ملک بودن چیز دیگری و نسبت این دو عموم و خصوص من‌وجه است که هر دو عنوان مال و ملک در مثل خانه وجود دارد، اما در جایی مانند معادن زیر زمین، مالیت وجود دارد اما ملکیت وجود ندارد یا اینکه در دانه‌ای گندم ملکیت وجود دارد، اما مالیت

ندارد (مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۳: ۱۱۸). اگر داده‌های رایانه‌ای توسط اشخاص تولید شده باشند و جنبه همگانی و عمومیت نداشته باشند، هم مال هستند و هم ملکیت دارند.

۲.۱. مفهوم‌شناسی داده رایانه‌ای

داده در لغت به معنای اطلاعات، دانسته‌ها و سوابق آمده است (حییم، ۱۳۳۷: ۱۲۵). داده در زبان فارسی ترجمه عبارت لاتین آن^۱ و به معنای یک مجموعه اطلاعاتی است (مایکروسافت، ۱۳۸۲: ۲۱۶). در اصطلاح به هرگونه اطلاعاتی که از طریق دستگاه ورودی به درون رایانه وارد می‌شود تا عملیاتی روی آن به اجرا درآید، داده گفته می‌شود (شیرزاد، ۱۳۸۸: ۷۹-۸۰) و همچنین برخی دیگر از نویسندگان در تعریف داده گفته‌اند: «به مجموعه مطالبی گفته می‌شود که وارد کامپیوتر می‌شود» (خلیق، ۱۳۷۸: ۱۹؛ سبزی‌گل و موسوی، ۱۳۸۹: ۵۶؛ سبزی‌گل و موسوی، ۱۳۹۰: ۴۲؛ خلیق، ۱۳۸۱: ۲۳). با توجه به مطالب بیان شده منظور از داده رایانه‌ای هر اطلاعاتی است که وارد کامپیوتر می‌شود و به عبارت دیگر اطلاعات موجود در کامپیوتر را داده می‌گویند، چه فرد واردکننده تولیدکننده آنها باشد و چه در اختیارش قرار گرفته باشد، پس از وارد شدن اطلاعات به رایانه به آن داده گفته می‌شود. با این توضیحات زمینه برای تطبیق ویژگی‌های مال موضوع سرقت با داده‌های رایانه‌ای فراهم شد که در ادامه به آن می‌پردازیم.

۲. شاخصه‌های مال بودن اشیا

۲.۱. داشتن ارزش اقتصادی

برخی از حقوقدانان معتقدند که مال چیزی است که دارای ارزش اقتصادی باشد. باید دانست مالیت مفهوم مطلق نیست، بلکه مفهومی نسبی است و با شرایط و اوضاع خاص سنجیده می‌شود (شهیدی، ۱۳۸۷: ۵۰). تعدادی از حقوقدانان در تعریف مال معتقدند که مال آن چیزی است که پرداخت پول یا یک کالای با ارزش دیگر در مقابل آن، هم از نظر عرف و هم از نظر شرع، جایز شناخته شود (میرمحمد صادقی، ۱۳۸۸: ۲۰۸).

۲.۲. داشتن منافع حلال

برخی فقها معتقدند که منافع شیء باید مشروع و حلال باشد تا بتوان به آن مال گفت.

بنابراین مشروبات الکلی، تریاک و... مال نیستند و خرید و فروش آنها نیز باطل و حرام است (مکی عاملی، ۱۴۱۲، ج ۳: ۲۰۳). چنانکه آیت‌الله خویی پس از تعریف لغوی مال می‌نویسد: «و اما نزد شرع، مالیت هر چیزی بسته به وجود منافع حلال در آن است و هرگاه منافع آن شیء حلال نباشد (مثل شراب و خوک) پس مال نیست» (خویی، ۱۴۱۲، ج ۲: ۳۰۲).

۳.۲. برآوردن نیازها

مبنای برخی فقها در مالیت اشیا توجه به مطلوبیت آن نزد مردم است: هر آن چیزی که نزد مردم مطلوب و مرغوب باشد، به‌گونه‌ای که نیازهای مردم را برآورده کند و در زندگی مردم دخیل باشد، مال به حساب می‌آید (بجنوردی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۲۹).

۴.۲. پرداختن پول در برابر آن

برخی مال را چیزی تعریف کرده‌اند که به علت منافع واقعی یا اعتباری آن، مورد رغبت عقلا واقع شده است و در مقابل آن نقدینه یا چیز دیگری می‌پردازند (گرچی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۳۱۱) یا اینکه گفته شده مال چیزی است که بتوان داد و ستد کرد و برای آن تقاضا مطرح باشد و بتوان آن را به پول ارزیابی کرد (مدنی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۶۰). در کل با توجه به گفته‌های فوق مال چیزی است که مردم در برابر آن پول یا مال دیگری بدهند. برای مثال برای یک شاخه چوب خشک کسی پول نمی‌دهد، پس مال محسوب نمی‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸: ۱۲).

۵.۲. مبنای عرف و عقلا

برخی از فقها در تعریف مال چنین می‌گویند: هر جنسی که در عرف مال محسوب می‌شود، مالیت دارد، جدای از اینکه اصلش مباح یا غیرمباح باشد (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۸: ۲۰؛ همو، ۱۴۰۷، ج ۵: ۴۱۶-۴۱۷). امام خمینی «ره» در تعریف مال می‌فرماید: «مال چیزی است که متقاضی داشته باشد و عقلاء بدان میل و رغبت کنند» (امام خمینی، بی‌تا، ج ۱: ۲۰). بنابراین اگر چیزی چنان فراوان شود که هرگاه اراده شود بدون هیچ زحمتی بتوان آن را به‌دست آورد، آن را مال نمی‌گویند، مانند آب رودخانه، ریگ صحرا، نور خورشید و هوا برای تنفس (طباطبایی، ۱۳۷۹، ج ۲: ۳۲۵). یکی دیگر از فقها در تعریف مال چنین می‌نویسد: «مقصود ما از مال در اینجا آن چیزی است که میل به مالک شدن آن در مقابل عوض باشد و ذاتاً مالک شدن آن حرام نباشد و در مورد آن تمایل عقلانی عموم شرط نیست» (حائری، ۱۴۲۳، ج ۱: ۱۰۷).

نقد و بررسی

هر کدام از تعریف‌ها ویژگی یک تعریف کامل (که جامع و مانع بودن است) را ندارند؛ زیرا برخی از حقوقدانان سعی کردند مال را بر اساس ویژگی مفید بودن تعریف کنند، اما مبنای مفید بودن مورد انتقاد قرار گرفته است، زیرا بسیاری از اشیا در عالم وجود دارند که برای جسم و روح ما مفیدند و در عین حال مال نیستند، مثل خون جاری در بدن انسان یا کلیه‌های متصل به بدن انسان‌ها (تقی‌زاده و هاشمی، ۱۳۹۱: ۱۱). تعریف بر مبنای قابلیت اختصاص نیز با انتقاد روبه‌رو است، زیرا برخی اشیا به‌علت کثرت و رایگان بودن، با وجود قابلیت اختصاص، مال نیستند و لذا صرف قابل اختصاص بودن چیزی موجب مالیت آن شیء نمی‌شود (تقی‌زاده و هاشمی، ۱۳۹۱: ۱۲). در اینجا برای روشن‌تر شدن این مطلب مثالی را بیان می‌کنیم. یکی از این موارد تولیدات بدن انسان است (منظور از تولیدات آن چیزهایی است که از بدن انسان دفع می‌شود، مانند: ادرار، مدفوع، منی و ...). در حقوق موضوعه ایران هیچ ماده‌ای به این موضوع اشاره نکرده است، اما در متون فقهی، فقها در مورد آن بحث کرده‌اند. این بحث در مکاسب محرمة و در ذیل عنوان اکتساب به اعیان نجسه بررسی شده است. اما اگر با موازینی که برای تعریف مال بیان شد، مالیت مصادیق فوق را بسنجیم، پاسخ قدری مشکل به‌نظر می‌رسد. چون امروزه در بعضی از این تولیدات منافع مشروع و عقلایی نهفته است. مانند اخذ اسپرم از منی یک شخص به‌منظور باروری تخم‌زنی که شوهر او عقیم است با رعایت موازین شرعی. چنین پدیده‌ای به کمک پیشرفت‌های علم پزشکی میسر شده است. حال سؤال این خواهد بود که آیا دهنده اسپرم می‌تواند از ثمن دریافت کند؟ اگر پاسخ مثبت باشد، حکم به مالیت آن داده شده است. با وجود این به‌نظر می‌رسد، مال دانستن منی انسان با عقل و عرف عقلای جامعه سازگار نباشد. به‌علاوه امروزه در بازار داد و ستد برای آن ارزشی قائل نیستند و وجود منفعت قلیل، مجوز مالیت دانستن آن نیست (حیاتی، ۱۳۸۹: ۲۷-۲۸). تعریف بر مبنای جمع مفید بودن و قابلیت اختصاص نیز ایراد دارد، زیرا بر این تعریف همان ایراداتی وارد است که در تعریف دسته اول و دوم مطرح شد. یعنی اشیایی وجود دارند که مفید و اختصاص‌دانی به اشخاص هستند، ولی همگان اذعان دارند که مال نیستند. مثل خون جاری در بدن که مفید و مختص به شخص است، ولی مال محسوب نمی‌شود.

یکی از مبناهایی که بر اساس آن مال تعریف می‌شود، دارا بودن ارزش اقتصادی

است. ایراد اساسی تعریف مذکور در حقوق ایران (که بر فقه اسلامی مبتنی است) اینکه چیزهایی وجود دارند که بسیاری حاضرند برای آن پول پرداخت کنند، مثل انواع مواد مخدر و مشروبات الکلی، در حالی که می‌دانیم شارع مقدس، مالیت را از این‌گونه اشیا سلب کرده است. بنابراین مشروبات الکلی، تریاک، لوح‌های فشردهٔ مستهجن و... مال نیستند و فقها می‌گویند: پس اگر شراب یا خوکی را بدزدد، دستش قطع نمی‌شود، اگرچه از ذمی باشد که آن را پنهان کرده است (حلی، ۱۴۲۴، ج ۲: ۴۸۳).

آخرین مبنا این‌گونه بیان شده است که مبنا عرف باشد، یعنی هر چیزی را که عرف مال دانست، ما نیز بگوییم که مال است. اما آیا با شیوه‌ای که برای رجوع به عرف بیان شده است، می‌توان به تعریف کامل و دقیقی رسید؟ بسیاری از فقها مال را تعریف نکرده‌اند و آن را از تعریف بی‌نیاز دانسته‌اند و آن را به عرف واگذار کرده‌اند. برخی از فقها در مورد مال معتقدند که معنای ملکیت، مالیت، ملک و مال عرفی است که به توضیح شرع و نیز به دلیل شرعی نیاز ندارد. بلکه برای تعریف آنها باید عرف و لغت را دید و مردم عرفاً باید برای به‌دست آوردن آن کشمکش کنند. البته همین که مردم چیزی را رغبت کنند، به کشمکش نمی‌انجامد، بلکه باید کمیاب هم باشد. بنابراین به آب در کنار رودخانه و همچنین هیزم در جنگل و ریگ در صحرا مال گفته نمی‌شود (نراقی، ۱۳۷۵: ۱۱۳).

این‌گونه استدلال کردن در قالب مبنای عرف نیز دقیق نیست، زیرا اگر بگوییم که هر چیزی برای مال بودن باید کمیاب باشد، نوعی نسبیت را می‌پذیریم، چرا که مثلاً در انبار شرکت ایران خودرو تعداد بسیاری ماشین موجود است، پس آنها مال محسوب نمی‌شوند و باید تعدادی از خودروها به جایی منتقل شوند که کمیاب باشد تا بتوانیم به آنها مال بگوییم. پس در عمل تعریف کاملی از مال وجود ندارد و معتقدیم برای رفع چنین مشکلی باید بعضی از ویژگی‌های مال را تعیین کنیم و سپس هر موردی که در مال بودنش شک بود با آن ویژگی‌ها سنجیده شود که اگر واجد آنها بود، پس مال است و اگر آنها را در بر نداشت، مال محسوب نمی‌شود. حتی اگر برای این روش مثال نقضی هم پیدا شود، بسیار کم است و کامل‌تر از تعاریف بیان‌شده خواهد بود. در ادامه سعی می‌کنیم ویژگی‌های مطرح‌شده در کتاب‌های معتبر فقهی و حقوقی را بیان کنیم و سپس هر کدام را با داده‌های رایانه‌ای تطبیق دهیم و در نهایت نتیجه بگیریم که آیا این داده‌ها مالیت دارند و در زمرهٔ اموال قرار می‌گیرند یا اینکه اصلاً مال محسوب نمی‌شوند؟ البته می‌توان گفت که تعاریف مذکور از مال، هر کدام به جنبه‌ای از مالیت اشعار دارند و در ادامه خواهیم دید که داده‌های رایانه‌ای با همهٔ این تعاریف انطباق دارد.

نکته حائز اهمیت این است که امروزه مال از معنای سنتی خود فاصله گرفته است و به اشیای فیزیکی و لمس‌شدنی (اعیان) منحصر نمی‌شود، بلکه حقوقی را که جامعه به رسمیت می‌شناسد (با وجود نداشتن وجود خارجی) و آنچه را که از ارزش مادی برخوردار است نیز شامل می‌شود، پس حقوقی چون حقوق ادبی، حقوق فکری، حق طبع و نشر کتاب و سرقتی نیز در زمره اموال قرار می‌گیرند.

۳. ویژگی‌های داده‌های رایانه‌ای

۳.۱. برآوردن نیازها

از آنجایی که اموال با قصد اینکه رفع نیازمندی‌های مادی یا معنوی اشخاص استفاده می‌شوند، افراد زمانی به تملک آنها روی می‌آورند که در استفاده آنها منفعتی مادی یا معنوی ببینند. صرف داشتن منفعت برای مال دانستن آن کافی نیست، بلکه آن منفعت باید عقلایی و مشروع باشد. در مورد داده‌های رایانه‌ای باید بگوییم همان‌طور که در میان اشیاء، هم مواردی وجود دارد که از نظر عرف منفعت معقول ندارند و هم اشیایی که دارای منفعت عقلایی هستند، داده‌ها هم همین‌گونه‌اند. کمتر عرفی را می‌توان یافت که داده‌های یک اختراع مثل داروی جدید یک بیماری را مفید نداند، داده‌های این دارو در صورتی که آن مخترع بر اساس آنها دارو را تولید کند و روانه بازار شود، جان میلیون‌ها انسان را نجات می‌دهد. حال کدام عرفی است که بگوید چنین داده‌ای مفید نیست. بسیار واضح و بدیهی است که چنین داده‌هایی از نظر عقلای جامعه مفید محسوب می‌شوند. همچنین وقتی که ما عقل و منطق را در شناخت مال دخیل می‌دانیم، با پیشرفت‌های بشری در زمان‌ها و مکان‌های مختلف واژه مال متغیر می‌شود. در زمان‌های قدیم که رایانه اختراع نشده بود، بحثی راجع به مالیت داده‌ها نبود. با اختراع این وسیله و رواج گسترده آن در جوامع، اموال دگرگون شده‌اند و عرف نیز باید این دگرگونی‌ها را می‌پذیرفت که چنین هم شد و نباید به دنبال مقاومت بدون دلیل در برابر آن بود.

مطلب دیگر اینکه گفتیم مال باید منفعت عقلایی و مشروع داشته باشد، به نظر ما منفعت مال (با توجه به کلمه مشروع) باید از نظر شرع و قانون موضوعه جامعه پسندیده باشد. در داده‌های رایانه‌ای نیز مثل سایر اشیاء، هم داده‌هایی وجود دارند که دارای چنین شرایطی هستند (مثل همان فرمول ساخت دارو که منفعتش مورد قبول شرع است، چرا که این کار خدمت به خلق خداوند متعال محسوب می‌شود که همواره در شارع مقدس

به آن تأکید شده است) و در هیچ قانون موضوعه‌ای هم ممنوع نیست، هم داده‌هایی که چنین شرایطی را ندارند (مثل ساخت بمب اتمی با قدرت تخریب بیشتر، چرا که منفعتش برای ظالمان در جهت ظلم و سیطره بر خلق خداوند است که شارع آن را نهی می‌کند و با قوانین بین‌المللی منع استفاده و گسترش سلاح هسته‌ای هم مغایرت دارد که مورد قبول همه کشورهای است). پس در مورد داده‌های رایانه‌ای هم مثل سایر اشیا نگاه می‌کنیم که آیا منفعت آن در عرف، شرع و قانون پذیرفته شده است یا خیر؟ همان‌طور که با تعریف نفع مادی و معنوی آشنا هستید، باید گفت که داده‌های رایانه‌ای هم مانند سایر اشیا شاید دارای نفع مادی یا معنوی باشند؛ مثل فرمولی که یک دانشمند هسته‌ای کشف کرده است که توان تولید برق را افزایش می‌دهد، این داده نفع مادی دارد. در مورد نفع معنوی هم می‌توان گفت درست است که بیش از حد پرداختن به بازی‌های رایانه‌ای مضر است، استفاده معقول از آنها مفید خواهد بود. فوایدی مانند ایجاد شادی در اعضای خانواده در هنگام انجام دادن این بازی‌ها از منافع معنوی آنهاست. پس داده‌ای که به بازی رایانه‌ای (برنامه‌نویسی رایانه‌ای آن) در صورت ساخت آن بازی بر اساس آن داده، شاید چنین نفعی را با خود به همراه بیاورد. نکته دیگری که باید بیان شود این است که، نسبت نفع در داده‌های رایانه‌ای نیز تصور می‌شود و بهتر است بگوییم وجود دارد. چون بر فرض مثال یک داده برای افراد خاصی با توجه به تخصص آنها منفعت دارد، در نتیجه با توجه به این گفته‌ها باید بگوییم که داده‌های رایانه‌ای دارای وصف برآورده کردن نیازهای اشخاص یا به عبارت دیگر «مفید بودن» هستند. این یکی از ویژگی‌های بیان‌شده برای اموال است که نمی‌توان دارا بودن آن را به‌تنهایی موجب مال بودن داده‌های رایانه‌ای قلمداد کرد و باید سایر ویژگی‌ها نیز بررسی شوند.

۲.۳. منقول بودن

در ماده ۱۹ ق.م. در تعریف مال منقول چنین آمده است: «اشیایی که نقل آن از محلی به محل دیگر ممکن باشد، بدون اینکه به خود یا محل آن خرابی وارد آید، منقول است». در مورد داده‌های رایانه‌ای باید گفت: این داده‌ها منقول هستند، چون با توجه به نظر حقوقدانان و همچنین صراحت قانون مدنی، مال منقول آن است که بتوان آن را بدون ایجاد خسارت به شیء و محل آن جابه‌جا کرد. مثلاً وقتی داده‌های یک رایانه به سرقت می‌رود، سارق تمام فایل داده‌ها را برمی‌دارد، به‌نحوی که دیگر در آن رایانه موجود نباشد. روشن است که در اینجا داده‌ها جابه‌جا (از رایانه مالک به رایانه سارق) شده‌اند.

در این حالت نه داده‌ها صدمه می‌بینند و نه رایانه مالک داده‌ها، پس بدون خسارت (به معنای مذکور) منتقل شده‌اند و روشن است که باید پذیرفت داده‌ها از جمله اشیای منقولند. پس در هر صورت با توجه به قوانین موضوعه کشور و نظر حقوقدانان در زمینه اموال منقول و غیرمنقول، داده‌های رایانه‌ای منقول هستند.

۳.۳. قابلیت اختصاص داشتن

در داده‌های رایانه‌ای موضوع بحث ما نیز این ویژگی وجود دارد. اگر بگوییم که این داده‌ها بالقوه قابلیت این را دارند که به اشخاص اختصاص یابند، حرفی به گزاف نگفته‌ایم، بلکه واقعاً آنها قابلیت اختصاص دارند. مثلاً وقتی کسی شرح اختراعش را در رایانه‌اش دارد، ما در جواب این سؤال که این نوشته یا داده متعلق به کیست؟ می‌گوییم این داده متعلق به فلانی است. در این مورد شکی وجود ندارد که این داده‌ها بالقوه اختصاص‌دانی به اشخاص هستند. برخی از اشیا مثل نور خورشید به حکم طبیعت همان شیء، اختصاص‌دانی نیستند. داده‌های رایانه‌ای در زمره این اشیا قرار نمی‌گیرند. مواردی مثل هوا و نور خورشید منشأ ماورای بشری دارند، اما این داده‌ها ساخته و پرداخته دست بشر هستند و واضح است که هر صانع مالک مصنوع خود است. پس در نتیجه باید پذیرفت که داده‌های رایانه‌ای دارای ویژگی قابلیت اختصاص هستند.

۳.۴. داشتن ارزش اقتصادی

در مورد داده‌های رایانه‌ای باید بگوییم که این اشیا دارای ویژگی ارزش اقتصادی هستند، زیرا بسیاری از افراد و سازمان‌ها حاضرند در قبال این داده‌ها مبالغ گزافی بپردازند، چرا که بسیاری از این داده‌ها آنقدر ارزشمندند که شاید حتی با تاریخ یک مملکت گره بخورند. برای مثال می‌توان از اختراعات هسته‌ای دانشمندان ایران نام برد که بسیاری از کشورها حاضر بودند و هستند که داده‌های این اختراعات را به هر قیمتی به دست آورند و به نام خودشان ثبت کنند. فقط یک مورد باقی می‌ماند و آن این است که هرگاه داده‌هایی را یافتیم که یا منع عقلی برای داد و ستد آنها وجود دارد یا منع قانونی و شرعی، باید بگوییم که دارای این ویژگی نیستند. در غیر این موارد باید آنها را واجد چنین وصفی بدانیم.

۳.۵. عینیت داشتن

در مورد داده‌های رایانه‌ای ابتدا باید گفت که تصور اولیه در مورد داده‌ها این است که

آنها جزو حقوقند، نه اموال. در پاسخ باید گفت خود این داده‌ها در عالم مشاهده‌شدنی هستند و نمی‌توان آنها را با حقوق یکی دانست. آیا کسی می‌تواند خود حق انتفاع را به دیگران نشان دهد؟ و همین‌طور حق حبس، حق ارتفاق و... را نمی‌توان دید. ولی داده‌های رایانه‌ای رؤیت‌پذیرند، خود این داده‌ها در زمره حقوق نیستند و تنها انسان‌ها بر آنها حقوقی دارند و ما به‌ناچار باید با وجود این ویژگی بین داده‌های رایانه‌ای و این‌گونه حقوق تفکیک قائل شویم. مثلاً نیروی برق را نمی‌توان دید و فقط می‌توان اثر آن را حس کرد، ولی با وجود این حقوقدانان در مورد مال بودنش (به دلیل عدم عینیت) بیان می‌کنند که تردید دادگاه‌ها در این زمینه با تصویب قانون «مجازات پیشه‌وران و کسانی که کالای خود را مخفی می‌کنند یا گران می‌فروشند» در تاریخ ۱۷ شهریورماه ۱۳۲۲ مرتفع شد، چرا که تبصره یک این ماده واحده صراحتاً برق را مال محسوب کرده است (میرمحمد صادقی، ۱۳۸۸: ۲۱۰).

۳.۶. قابل معامله بودن

بر اساس قواعد عمومی حاکم بر معاملات می‌توان داده‌هایی را که به حکم قانون معامله آنها ممنوع نیست، جدا کرد و داده‌هایی را که قانون منع کرده است (مثلاً داده مربوط به ساخت یک ویروس رایانه‌ای که شاید نظم جامعه را بر هم بزند) جزو اموال ندانیم. پس داده‌های رایانه‌ای دارای این ویژگی اموال هم هستند، فقط مانند سایر اموال باید دقت داشت که قانون کدام‌یک از داده‌ها را منع کرده و داده‌هایی را که قانون منع نکرده است، مشمول عنوان مال بدانیم.

۴. مال بودن داده‌های رایانه‌ای

مال بودن داده‌های رایانه‌ای با عمده ملاک‌های مطرح‌شده سازگار و تطبیق‌پذیر است، چرا که این داده‌ها در دید عرف و عقلا مالیت دارند و دارای ارزش اقتصادی هستند و معامله بر آنها صحیح است. پس اگر داده‌هایی رایانه‌ای تولید، فناوری یا بازپروری شده توسط اشخاص باشند، از آنجا که دارای منفعت عقلایی هستند مال محسوب می‌شوند و اگر این داده‌ها از چنان فراوانی برخوردار باشند که به‌سادگی در دسترس همگان قرار گیرند و کسی در ازای آنها پول پرداخت نکند، دیگر مالیت نخواهند داشت.

در مجله مأوی در این زمینه چنین آمده است: «آیت‌الله مکارم شیرازی گوید: سرقت به هر حال حرام است و اگر اطلاعاتی باشد که جنبه مالیت دارد و در عرف عقلای امروز خرید و

فروش می‌شود، در صورتی که شرایط حد سرقت در آن جمع شود، اجرای حد سرقت بعید نیست. البته این در مورد کسانی است که اموال آنها محترم است» (مأوی، ش ۲۲: ۸).

پس با توجه به همه مبانی و شاخصه‌های موجود، مال بودن داده‌های رایانه‌ای مسلم و محرز است، کما اینکه دید عرف و عقلا در این مفهوم تردید ندارد.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گذشت، ملاحظه می‌شود که برای مال بودن اشیا مبانی مختلفی امکان طرح دارند، هرچند این مبانی جامع و کامل نیستند و نقدهایی بر آنها وارد است، داده‌های رایانه‌ای با همه این مبانی انطباق‌پذیرند، به‌ویژه با مبانی عقلایی بودن مالیت اشیا، چرا که در دید عقلا داده‌های رایانه‌ای نه تنها مالیت دارند، بلکه امروزه آنها از اهم اموال هستند. داده‌ها و اطلاعات رایانه‌ای اعم از نوشتاری، صوتی، برنامه‌ای، محفوظات تجاری و سیاسی و اقتصادی، کدها و رمزهای افراد، برای دارنده آنها اعم از اشخاص حقیقی و حقوقی مالیت دارد، چرا که در عرف عقلا دارای ارزش اقتصادی و معامله‌شدنی هستند. حتی می‌توان ادعا کرد که در دید خردمندان و عرف، مالیت این‌گونه داده‌ها در جهان متمایل به فضای مجازی امروز، کمتر از مالیت اعیان محسوس نیست.

منابع

الف) کتاب‌ها

- [۱]. ابن‌منظور، ابوالفضل، (۱۴۱۴هـ.ق)، لسان‌العرب، جلد ۱۱ بیروت - لبنان، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر، ص ۶۳۶.
- [۲]. امام خمینی، روح‌الله الموسوی، (بی‌تا). کتاب‌البیع، جلد اول، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ص ۲۰.
- [۳]. امامی، سیدحسن، (۱۳۷۷). حقوق مدنی، جلد اول، تهران، انتشارات کتاب‌فروشی اسلامی، ص ۲۶.
- [۴]. بجنوردی، سیدمیرزا حسن، (۱۳۸۹ هـ.ق). القواعد الفقهیه، جلد ۲، قم، دارالکتب العلمیه، ص ۲۹.
- [۵]. تقی‌زاده، ابراهیم و احمدعلی، هاشمی، (۱۳۹۱). مدنی ۲- اموال و مالکیت، تهران، انتشارات دانشگاه پیام‌نور، ص ۹.
- [۶]. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۷۸). ترمینولوژی حقوق، تهران، انتشارات گنج‌دانش، ص ۳۱۲۶.
- [۷]. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، (۱۳۸۸). حقوق اموال، تهران، انتشارات گنج‌دانش، ص ۱۲.
- [۸]. حائری، سیدکاظم حسین، (۱۴۲۳هـ.ق). فقه‌العقود، جلد اول، قم، انتشارات مجمع اندیشه اسلامی، ص ۱۰۷.

- [۹]. حجتی، سید مهدی، (۱۳۸۴). *قانون مجازات اسلامی در نظم حقوق کنونی*، جلد اول، تهران، انتشارات میثاق عدالت، ص ۲۳۹.
- [۱۰]. حلی، شمس‌الدین محمد بن شجاع‌القطان، (۱۴۲۴ه.ق.). *معالم‌الدین فی فقه آل یاسین*، جلد دوم، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، ص ۴۸۳.
- [۱۱]. حیاتی، علی‌عباس، (۱۳۸۹). *حقوق مدنی ۲- اموال و مالکیت*، تهران، نشر میزان، ص ۲۷-۲۸.
- [۱۲]. حبیهم، سلیمان، (۱۳۳۷). *فرهنگ کوچک انگلیسی - فارسی*، تهران، انتشارات فرهنگ معاصر، ص ۱۲۵.
- [۱۳]. خلیق، غلامرضا، (۱۳۸۱). *کاربر رایانه*، تهران، انتشارات راهی - اشراقی، ص ۱۹.
- [۱۴]. خلیق، غلامرضا، (۱۳۸۷). *رایانه‌کار درجه ۲*، تهران، انتشارات راهی - اشراقی، ص ۲۳.
- [۱۵]. خوبی، سید ابوالقاسم، (۱۴۱۲ه.ق.). *مصباح‌الفقاهه فی المعاملات*، جلد ۲، بیروت، دارالهادی، ص ۳۴.
- [۱۶]. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*، جلد سوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۳۳۷۷.
- [۱۷]. سبزعلی گل، مجید؛ (۱۳۸۹). *موسوی، سید علی، رایانه‌کار درجه ۲*، جلد اول، تهران، انتشارات صفار - اشراقی، ص ۴۲.
- [۱۸]. سبزعلی گل، مجید؛ (۱۳۹۰). *موسوی، سید علی، ICDL سطح یک*، تهران، انتشارات صفار - اشراقی، ص ۳۳.
- [۱۹]. شهیدی، مهدی، (۱۳۸۷). *حقوق مدنی ۳- تعهدات*، تهران، انتشارات مجد، ص ۵۰.
- [۲۰]. شیرزاد، کامران، (۱۳۸۸). *جرایم رایانه‌ای از دیدگاه حقوق جزای ایران و بین‌الملل*، تهران، نشر بهینه فراگیر، ص ۷۹-۸۰.
- [۲۱]. طباطبایی، سیدمحسن، (۱۳۷۹). *نهج‌الفقاهه*، جلد ۲، قم، انتشارات جواد قیومی، ص ۳۲۵.
- [۲۲]. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ه.ق.). *المبسوط فی فقه الامامیه*، جلد ۸، تهران، مکتب المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، ص ۲۰.
- [۲۳]. طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، (۱۴۰۷ه.ق.). *الخلاص*، جلد ۵، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمی قم، ص ۴۱۷-۴۱۸.
- [۲۴]. عبدالنبی، قییم، (۱۳۸۱). *فرهنگ معاصر عربی - فارسی*، تهران، انتشارات سپهر، ذیل واژه مال.
- [۲۵]. عدل، مصطفی، (۱۳۸۵)، *حقوق مدنی قزوین*، انتشارات طه، ص ۳۱.
- [۲۶]. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۶). *دوره مقدماتی حقوق مدنی اموال و مالکیت*، تهران، نشر میزان، ص ۹.
- [۲۷]. گرجی، ابوالقاسم، (۱۳۶۹). *مقالات حقوقی*، جلد ۲، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۳۱۱.
- [۲۸]. گلدوزیان، ایرج، (۱۳۸۷). *محتشای قانون مجازات اسلامی*، تهران، انتشارات مجد، ص ۱۲۶.

- [۲۹]. مایکروسافت، (۱۳۸۲). فرهنگ تشریحی واژه‌ها و اطلاعات کامپیوتری مایکروسافت، مترجم سعید ظریفی، تهران، انتشارات دیباگران، ص ۲۱۶.
- [۳۰]. مدنی، سید جلال‌الدین، (۱۳۸۲). حقوق مدنی، جلد اول، تهران، انتشارات پایدار، ص ۱۶۰.
- [۳۱]. معین، محمد، (۱۳۷۵). فرهنگ فارسی معین، جلد ۳، تهران، انتشارات امیرکبیر، ص ۳۰۷۸.
- [۳۲]. مغنیه، محمدجواد، (۱۴۲۱هـ.ق). فقه الامام الصادق (ع)، قم، مؤسسه انصاریان، ص ۱۱۸.
- [۳۳]. مکی عاملی، (۱۴۱۲هـ.ق). محمد ابن جمال الدین (شهید اول)، اللمعه دمشقیه، جلد سوم، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ص ۲۰۳.
- [۳۴]. میرمحمد صادقی، حسین، (۱۳۸۸). حقوق کیفری اختصاصی ۲- جرائم علیه اموال و مالکیت، تهران، نشر میزان، ص ۲۰۸.
- [۳۵]. نراقی، مولی احمد، (۱۴۱۷هـ.ق). عوائدالایام، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ص ۱۱۳.

ب) قوانین

- [۳۶]. قانون مجازات اسلامی.
- [۳۷]. قانون مدنی.
- [۳۸]. قانون مطبوعات.

ج) مقالات

- [۳۹]. ایزدی فرد، علی‌اکبر و پیردهی علی (۱۳۸۹). سرقت اینترنتی حدی یا تعزیری، مجله مطالعات اسلامی دانشکده الهیات دانشگاه تهران شماره ۱: ۸۴.
- [۴۰]. مأوی، مجله قوه قضاییه، شماره ۸، تاریخ ۱۳۸۲/۶/۲۹. ص ۸.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی